

Solinska crkva u Gradini: izuzetak ili tip

Radovan Ivančević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad - 72.033.1 Gradina

4. rujna 1993.

Među mnogobrojnim otvorenim pitanjima i neriješenim problemima predromaničke arhitekture jedan od

najznačajnijih - zbog monumentalnosti i izuzetnosti spomenika - nesumnjivo je još uvijek bezimena Crkva u Gradini, na području antičke Salone.¹ Njezina interpretacija dio je hrvatske opće historiografije, jer je neko vrijeme bila nominirana krunidbenom crkvom kralja Zvonimira, a izuzetno mjesto u hrvatskoj povijesti umjetnosti pripada joj već i po tome što njezina hipotetička datacija oscilira u najširem mogućem rasponu od čitavih šest stoljeća, između VI. i XI. stoljeća.

Posljednji je rad o crkvi u Gradini studija J. Marasovića (1992.) koji objavljuje prijedlog rekonstrukcije elevacije crkve, odnosno sustava svodova i kupole, datira je u VI. stoljeće, a po nekim tlocrtnim, prostornim i konstruktivnim komponentama uspoređuje je čak s najmonumentalnijom građevinom tog razdoblja: Sv. Sofijom u Carigradu.²

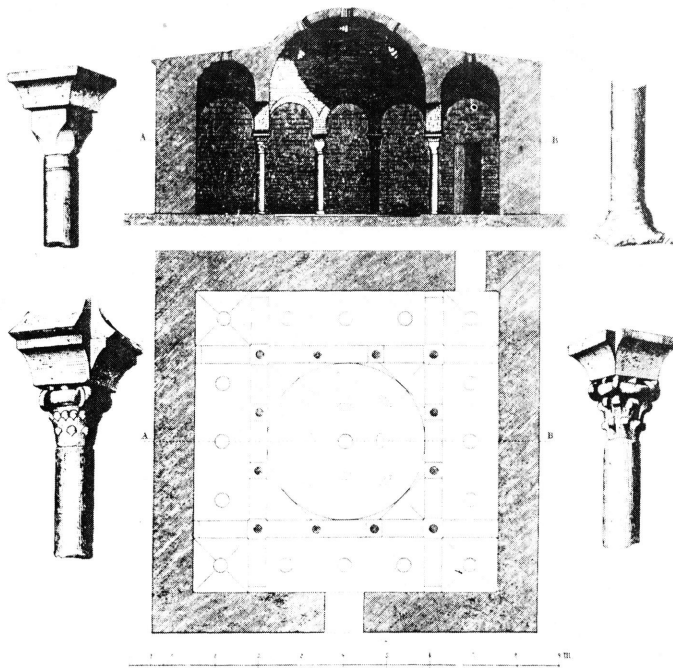
Unatoč veoma vrijednom prinosu J. Marasovića, koji je uz studiju elevacije, objavio i kompletan rekonstruirani tlocrt sustavno raščlanjen nišama iznutra, a lezenama (slijepim arkadama) izvana, smatram da još uvijek nije zaključena rasprava o ovoj crkvi, o njezinoj stilskoj i tipološkoj klasifikaciji, rekonstrukciji i dataciji.

Dok J. Marasović uvodi neke paralele s Aja Sofijom u Carigradu, F. Bulić je - istražujući tipski srodne spomenike - vidio sličnosti s dvorskom crkvom Nersesa III (641-661) u Zvartnocu na podnožju Ararata³, a Milan Prelog je upozorio na srodnost s crkvom sv. Sergija i Bakha u Carigradu.⁴

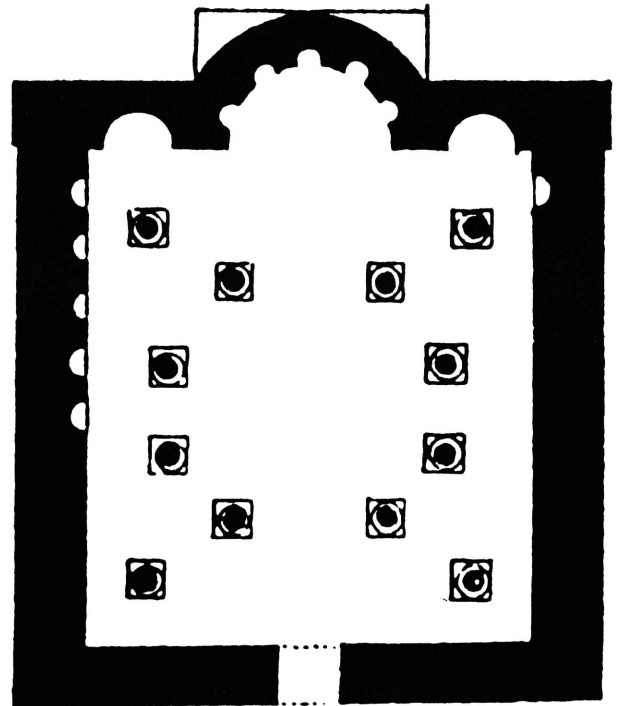
Analizom Baños Arabes u Palma de Mallorca autor konstatira da tlocrtno pripada istom tipu kao i solinska crkva u Gradini, a i po dimenzijama je bliža od primjera s kojima su je do sada uspoređivali (Sv. Sergije i Bakho, Aja Sofija). Autor dokazuje da crkva u Gradini time prestaje biti izuzetak (Karaman) i ističe da u istraživanju centralnih građevina u Dalmaciji općenito, ako se traže komparacije treba osim bizantskih spomenika VI. st. (J. Marasović), razmotriti i srednjobizantsko razdoblje IX. st., a umjesto samo s Istoka, uzeti u obzir moguće analogije ili uzore i sa Zapadnog Mediterana.

¹ Crkvu je prvi istraživao F. Bulić u iskapanjima 1909.-1911. i 1923.-1927., a tlocrte Prezolja (1914.) i A. Colnago (1927.) objavio je Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930., str. 181 i tb. I, sl. 13. Reviziju nalaza i prvi pokušaj rekonstrukcije objavi je E. Dyggve, *A History of Salonitan Christianity*, Oslo 1952., str. 133 i VI/13, koji datira crkvu "oko godine 1000."

² J. Marasović, *Crkva u Gradini* (Starohrvatski Solin, Split 1992., str. 131-143). Na

23. Baños Arabes u Palmi de Mallorca, tlocrt i presjek (L. Salvador, Die Stadt Palma, Leipzig 1882.).

24. Crkva u Gradini, tlocrt (A. Colnago, 1927.).

temelju neobjavljene doktorske disertacije J. Marasović, *Prilog metodologiji obrade graditeljskog nasljeđa* (1977.), rekonstrukciju je prvi put objavio T. Marasović, *L'architettura paleochristiana di Sallona*, XXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 1979., Ravenna, str. 223.

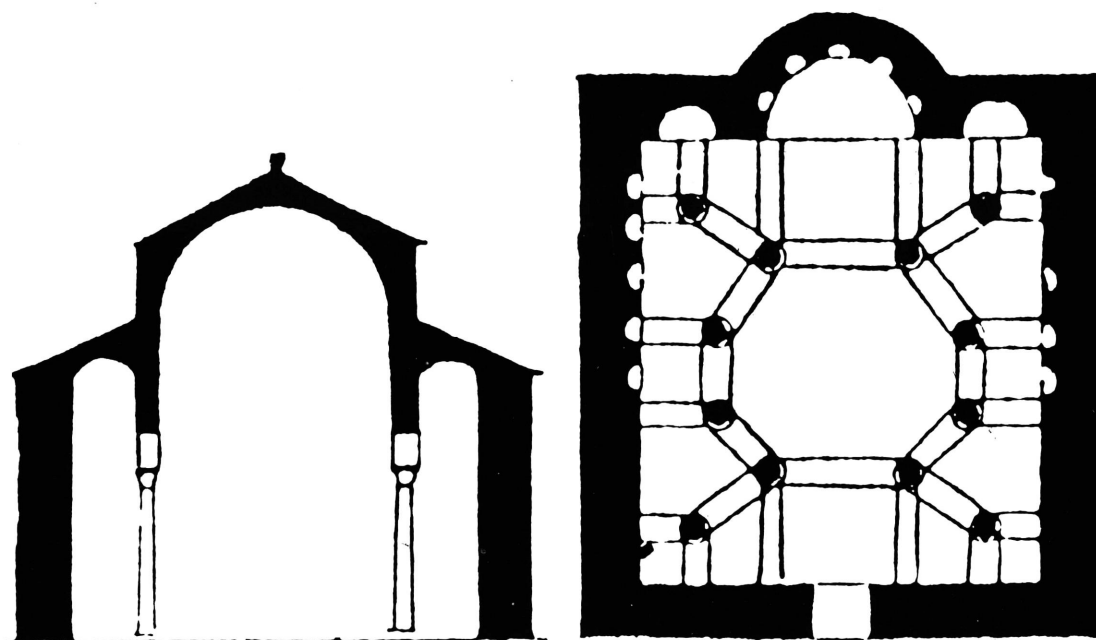
³ F. Bulić, *Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb JAZU 1925., str. 446-450.

⁴ U neobjavljenoj disertaciji (1954.) i studiji o Bizantu na Jadranu. Vidi: M. Prelog, *Djela 2. Povijesno-umjetničke studije I. Između antike i romanike*, Zagreb 1994; *Prilog analizi razvoja srednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji, Među-razdoblje (305-1105. god.) i bizantski faktor u umjetnosti istočne obale Jadrana*.

Mnogo je važnija, po mojem sudu, jedna Prelogova misao, ili intuicija, o širini bizantske podloge na Mediteranu. Kritički se osvrćući na praksu da se *upotreba termina bizantski ograničava samo na umjetnički razvoj carigradskog centra*, Prelog dodaje *ukoliko pod pojmom bizantske umjetnosti razumijevamo specifičan vid kontinuiteta kasnoantikne umjetnosti u pojedinim dijelovima Mediterana, gdje su postojali konkretni društveno-povijesni uslovi za održanje tog kontinuiteta, dobivamo širu podlogu za razumijevanje određenih procesa u razvoju umjetnosti koji ima drugi vid, nego na ostalom Zapadu, no koji opet nije identičan s onim u užem carigradskom centru*.⁵

Smatrajući da se stvarno uvijek traže uzori i izvori za bizantske komponente umjetnosti na istočnoj jadranskoj obali samo u Carigradu, a ako se i promatra šire, pomišlja se - u skladu s antitetičkom shemom *Zapad - Istok* - uvijek u okviru sintagme *istočni utjecaji*, da se, dakle, zaboravlja širina podloge bizantske tradicije (VI. st.) i bizantske suvremenosti (srednje bizantske umjetnosti IX. st.) u formiranju predromanike, te na složenost putova utjecaja, upozorio sam na paradoksalnu povijesnu istinu *da je glavno žarište i rasadište bizantskog stila na sjevernom Jadranu bila najprije Ravenna (egzarhat od VI. stoljeća), zatim Akvileja (patrijaršija od XI. do XII. stoljeća), te konačno u XIII. i XIV. stoljeću Venecija. Istočni utjecaji dolaze, dakle, u srednjem vijeku i sa Zapada*.⁶

Upravo iz toga širega mediteransko-bizantskoga kulturnoga kruga, na koji je upozorio M. Prelog, objavljujem u ovom prilogu za crkvu u Gradini jedan komparativni primjer građevine gotovo identičnog tlocrta, skromnih dimenzija, pa time i primjerenije za usporedbu od udaljenih armenskih primjera ili neusporedivo većih i znatno složenijih

25. Crkva u Gradini, rekonstrukcija tlocrta i presjeka, (E. Dyggve, 1952.)

carigradskih crkava.⁷

Ovaj komparativni primjer do sada nije bio uzet u obzir, vjerojatno naprosto stoga što potječe s mediteranskog Zapada, a oči istraživača bile su usmjerene isključivo na Istok...

Na prvi je pogled evidentno da su terme odnosno da takozvane *arapske kupke* (Baños Arabes) u Palmi de Mallorca - svojim kvadratičnim tlocrtom s osam stupova raspoređenih u centralni oktagon pod kupolom i četiri ugaona stupa⁸ - građevina identična s tlocrtnom dispozicijom crkve u Gradini, samo što crkva uz to ima još i polukružnu glavnu apsidu i dvije manje upisane bočne.

Bez obzira na to što se po nazivu i nekim oblikovnim detaljima (potkovasti lukovi) ovaj spomenik uklapa u arapski, odnosno maurski kulturni krug, evidentno je da je građevina u cjelini, po tlocrtu, elevaciji i konstrukciji nastala u tradiciji ili točnije kontinuitetu kasnoantičke bizantske arhitekture.

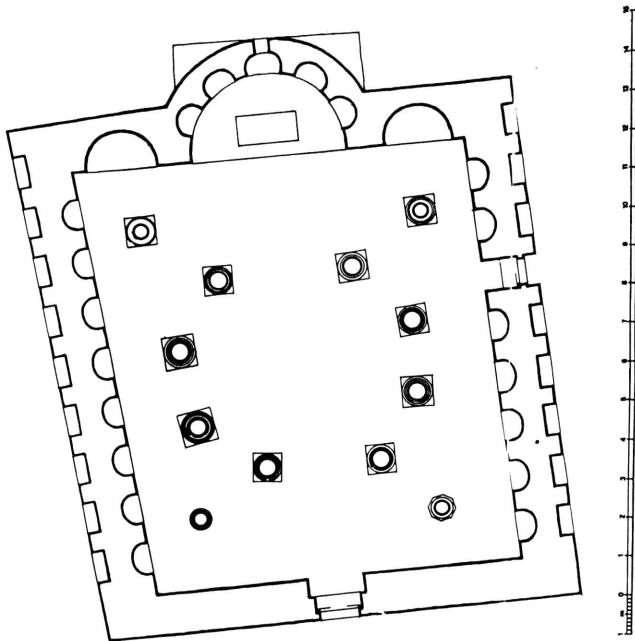
Luis Salvador, nadvojvoda Austrije, objavio je u Leipzigu 1882. godine knjigu *Die Stadt Palma* i prikazao tlocrt i presjek građevine, te detalje triju stupova s kapitelima i jedne baze. Po priloženom mjerilu zgrada u Palmi dugačka je 9,5 metara, a visina do tjemena kupole iznutra iznosi 5 metara. Zid je prikazan kao da je debeo metar.

Usporedimo li mjere, crkva u Gradini svakako je bila monumentalnija građevina, široka 12 metara, a dugačka 13,5 metara, dok joj je visina kupole, po rekonstrukciji J. Marasovića, mogla biti čak 11,5 metara.⁹

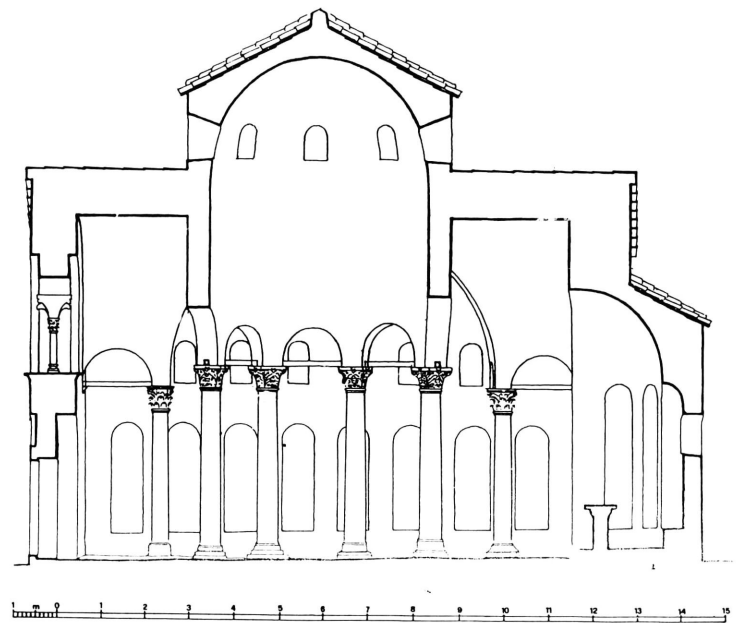
⁵ U građevinama kao što su to, na primjer, crkva u solinskoj gradini ... nalazimo jedan građevni tip kojeg karakterizira kombiniranje longitudinalnih i centralnih elemenata. Bez obzira na različite datume ..., porijeklo tog građevnog tipa treba tražiti u krugu onih koncepcija, koje nazivamo bizantskim ... a nastajanje najosebujnijih oblika ... treba svesti na procese koji su započeti već u VI. stoljeću. M. Prelog, *Između antike i romanike*, Peristil I, Zagreb 1954, str. 12 i bilj. 31.

⁶ R. Ivančević, *Umjetničko blago Hrvatske*, Beograd - Motovun 1986., str. 80 i 84.

⁷ Dovoljno je samo podsjetiti da je visina kupole od tla 56 metara, a njezin promjer 33 metra; dakle samo u kupolu, duž diametra mogle bi se poprečki smjestiti tri crkve u Gradini.

26. Crkva u Gradini, rekonstrukcija tlocrta (J. Marasović, 1977.)

27. Crkva u Gradini, rekonstrukcija presjeka (J. Marasović, 1977.)

Već smo upozorili da je tlocrt Baños Arabes tipološki identičan s crkvom u Gradini, samo pravilan.¹⁰

⁸ Louis Salvador, *Die Stadt Palma*, Leipzig 1882.

⁹ N. dj., sl. 63 i 66.

¹⁰ Ostaje otvoreno pitanje je li u stvarnosti riječ o apsolutnoj geometrijskoj pravilnosti, ili je takav prikaz samo rezultat načina mjerenja i objavljivanja arhitektonskih snimaka građevina u to doba. Znamo da su i spomenici predromaničke arhitekture u Hrvatskoj bili tako *pravilni* u prvim objavljivanjima, a tek kasnije, preciznijim mjerenjem i egzaktnijim iscrtavanjem otkriven je realitet svih onih nepravilnosti i brojnih otklona od idealnih geometrijskih shema. Usporedi stare tlocrte crkve u Gradini objavljene kod Karamana, n. dj. (ili kod J. Marasovića, n. dj., sl. 48), sa suvremenim nepravilnostima u tlocrtima J. Marasovića, n. dj. sl. 62. i 63.

¹¹ Zapravo je projektna osnova ove crkve kvadrat podijeljen na pet dijelova, tako da se kompozicija cjeline i svi konstruktivni dijelovi uklapaju umrežu od $5 \times 5 = 25$ kvadrata,

Povezivanjem podataka unesenih grafički u tlocrt i presjek, jasno se odčitava prostorni sustav građevine u Palmi: unutar kvadratičnog perimetra osam središnjih i četiri ugaona stupa povezani su lukovima u dva para ukrštenih arkada koje formiraju središnji kvadratični prostor i njemu odgovarajuće kratke, ali široke *krakove* križa, te četiri kvadratična prostora u uglovima.¹¹ U osnovi to je shema koja podsjeća na tip crkve srednjobizantskog razdoblja, makedonske dinastije, odnosno na Nea Moni (Nove crkve) Bazilija I., poznate u sažetoj definiciji kao *petokupolna crkva na upisani križ*, jer je, osim kupole nad središnjim kvadratom, imala četiri male kupolice i nad spomenutim ugaonim kvadratičnim prostorima, među krakovima križa.

Sustav svodovlja i kupola u građevini koju analiziramo, iako različit, u osnovi je sukladan takvu treitranju prostora. Nad središnjim kvadratom uzdiže se kupola: s pomoću ugaonih trompi, kako je naznačeno u tlocrtu, ili s pomoću kontinuirano povezanih pandantiva, kako bismo zaključili po izgledu u presjeku. Krakovi križa presvođeni su uzdužnim bačvastim svodom, a ne poprečnim, kako bismo očekivali po analogiji s crkvama na upisani križ.

Znamo da bi to zahtijevalo mnogo veću elevaciju kupole, odnosno interpolaciju tambura, kao što je pretpostavio u svojoj rekonstrukciji crkve u Gradini i J. Marasović. Ali ovaj primjer pokazuje da je nad istim tlocrtom i s istim gradbenim elementima (12 stupova) moguće zamisliti i drugačiju, znatno jednostavniju elevaciju. Ta *treća* solucija

znatno je skromnija i od Dyggveove rekonstrukcije u kojoj ima mnogo više komponenata, jer on sve stupove međusobno i prema zidu povezuje lukovima ili pojasnicama, a središnji prostor s kupolom definira oktogonalno i bitno povisuje.

Spomenuti ugaoni kvadratični prostori - što *preostaju* među krakovima upisanog križa - nadsvodeni su u Palmi, čini se, križno bačvastim svodom, tako da je središnji prostor naglašen kružnim otvorom u središtu. U vezi s termalnom namjenom građevine slični se svjetlosni i ventilacijski otvori nižu i duž tjemena poprečnih svodova krakova (po tri) i oko sredšnjeg otvora u glavnoj kupoli koncentrično u dva prstena (po četiri).¹²

Kao dokaz točnosti arhitektonskog snimka može možda poslužiti činjenica da je diferenciran srednji nešto uži od bočnih širih lukova arkada središnjeg kvadrata, kao i da je naznačen njihov obris u obliku blago potkovastog (arapskog, maurskog) luka.

Po broju stupova odnosno arkada - četiri stupa, tri arkade - centralni kvadratični prostor podsjeća na ranokršćanski, odnosno ranobizantski atrij, kao u Poreču, na primjer. A i tamo primjećujemo princip diferenciranja širine lukova arkada, samo što su u atriju Eufrazijeve bazilike srednji lukovi širi, a ne uži, očigledno u komunikacijskoj funkciji, akcentirajući na istočnoj strani ulaz u srednji brod crkve, a na zapadnoj u krstionicu.¹³

U presjeku, a još jasnije u crtežima stupova vidimo da su i u Palmi, kao i u ranobizantskoj arhitekturi općenito, kapiteli imali imposte. Za razliku od tlocrta i presjeka, crteži kapitela ne djeluju toliko pouzdano. Ipak, može se zaključiti da desni pripada reduciranom korintoidnom, odnosno kompozitnom tipu (dva reda mesnatog lišća i volute, s kalotosom obrubljenim ovulusima među njima ?), a lijevi donji mu je sličan, samo nespretnije crtan, dok je gornji nalik na ranoromanički kockasti kapitel. Koliko se može na temelju takvog prikaza zaključiti, korintoidni kapiteli bliži su porečkima nego krajnje linearno i plošno reduciranim kapitelima iz Gradine.¹⁴

Za rekonstrukciju crkve u Gradini važno bi bilo utvrditi jesu li stvarno sve baze stupova "in situ" u najstrožem smislu riječi ili je prilikom rušenja građevine, pa i kasnije, moglo doći i do njihova pomaka, pomicanja? U tom bi slučaju i rekonstrukcija mogla biti bliža pravilnom rasporedu, a ne bi se nužno morala striktno pridržavati sadašnjih lokacija pojedinih baza stupova, koje su krajnje nemarno i nepovezano razmještene u unutrašnjosti.

Ovim prilogom htio sam pokazati da crkva u Gradini nije iznimka (kako je od Karamana nadalje često smatrana) nego pripada određenom tipu, iako ga ne ostvaruje najpravilnije,¹⁵ a uz to upozoriti na njezinu srodnost i s arhitekturom srednjobizantskog razdoblja IX.-XI. stoljeća (a

odnosno modula (formata otprilike 1,25 x 1,25 m). Središnji potkupolni prostor obuhvaća devet kvadrata ($3 \times 3 = 9$), svaki krak križa obuhvaća po tri ($3 \times 4 = 12$), a u svakom je od četiri ugla po jedan ($9 + 12 + 4 = 25$).

¹² Ti otvori također se uklapaju u spomenutu mrežu od 25 kvadrata: ima ih 25 i locirani su točno u središte obodnih kvadrata i centralne kupole, a oni koji su raspoređeni po hemisferi kupole nastoje se prilagoditi tako da je njihova vertikalna projekcija također u središtu preostalih osam kvadrata.

¹³ Vidi: M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986, str. 13 i tb. 4 i 5.

¹⁴ Usporedi: M. Prelog, n. dj., tb. 10 (treći) i J. Marasović, n. dj., sl. 49, 50 i tb. XII.-XIV.

¹⁵ Osnovna razlika u rasporedu stupova je u tome što su u Palmi stupovi poredani u nizu, odnosno u kvadrat - po četiri na svakoj stranici - a u Gradini je središnji par stupova na svakoj strani primaknut centru formirajući izdvojeni, *koncentrirani* oktagon, dok četiri preostala fiksiraju uglove zamišljenog šireg kvadrata. Međutim, osnovni princip je isti.

Summary

Radovan Ivančević

The Solin Church in Gradina - An Exception or a Type?

After his analysis of Baños Arabes in Palma de Mallorca, the author claims that in terms of the ground-plan it belongs to the same type like the Solin church in Gradina; also, by its dimensions it makes a nearer approach than the examples it has been compared with until now (SS Sergius and Bacchus, Hagia Sophia). The author proves that by that very fact the church in Gradina ceases to be an exception (Karaman) and points out that in the research of the central buildings in Dalmatia in general, if comparisons are to be made, then, other than the 6th century Byzantine monuments (J. Marasović) the 9th century middle-Byzantine period, too, should be considered; also, possible analogies or models should not be taken from the East only, but from the Western Mediterranean as well.

ne samo ranobizant-
skog VI. st.), te na
mogućnost i drugačije
rekonstrukcije izvor-
nog izgleda crkve u
Gradini od dosad pre-
dloženih.